

Magyarország a Habsburg Birodalomban - Követelmények

A mohácsi vész:

- a Mohácshoz vezető út,
- a mohácsi csata és következményei.

Az ország három részre szakadása:

- a kettős királyválasztástól az Erdélyi Fejedelemség születéséig (1526–1570),
- a három országrész berendezkedésének főbb jellemzői.

Végvári küzdelmek:

- a Török Birodalom helyzete a XVI. században,
- a török terjeszkedés magyarországi állomásai, a várháborúk kora,
 - hódoltság és a végvárak élete, mindennapjai.
 - a nemzetközi munkamegosztás és agrárkonjunktúra gazdasági és társadalmi hatásai,
 - a három részre szakadt Magyarország gazdasági és társadalmi helyzete, tulajdonviszonyai,
 - a reformáció hazai elterjedésének szinterei, irányzatai, kimagasló alakjainak tevékenysége,
 - a hazai reformáció kulturális és társadalmi hatása

Erdély helyzete, lehetőségei és korlátai:

- Erdély földrajzi és regionális helyzete,
- az erdélyi államiság jellemzői (az erdélyi rendek és a fejedelem viszonya, állandó külpolitikai fenyegetettség, viszonylagos belpolitikai önállóság),
- változó mozgástér a nagyhatalmak között – Erdély virágkorának és hanyatlásának főbb szereplői és állomásai.

Erdély sajátos etnikai és vallási helyzete:

- Erdély: négy nép és három nemzet,
 - Erdély vallási, felekezeti viszonyai.

A Rákóczi-szabadságharc kitörésének okai:

- a török kiűzésének az ára (Habsburg abszolutizmus előretörése, rendi és vallási sérelmek, növekvő társadalmi elégedetlenség, népi mozgalmak),
- a Rákóczi-szabadságharc kitörésének közvetlen előzményei.

A Rákóczi-szabadságharc fordulópontjai.

Kölcsönös engedmények a szatmári békében:

- a Rákóczi-szabadságharc kimenetele,
 - a szatmári béke „pontjai”, a kölcsönös engedmények okai és következményei.

Évszámok: 1521, 1526, (Mohács, kettős királyválasztás), 1532, 1538, 1541, 1552, 1566, 1568, 1595, 1596, 1604, 1606, 1608, 1621, 1645, 1663, 1663/64, 1664, 1686, 1687, 1699, 1703-1711, 1704, 1705, 1707, 1708, 1710, 1711

Helyek: Mohács, Buda, Várad, Temesvár, Szigetvár, Kanizsa, Nándorfehérvár, Eger, Esztergom, Székesfehérvár, Kőszeg, Drégely, Szolnok, Debrecen, Sárospatak, Bécs, Szécsény, Ónod, Romhány, Trencsén, Szatmár

Térképen megtalálni: kettős végvári rendszer fontosabb várai, felvidéki bányavárosok

FOGALMAK A TÉMAKÖRHÖZ

AGA: kisebb török katonai egységek parancsnoka.

BÉCSI BÉKE: 1) a Bocskai felkelést lezáró megegyezés 1606-ban, I. Rudolf király (1576-1608) és Bocskai István között. Kimondta Erdély függetlenségét, a protestánsok szabad vallásgyakorlását (kivéve a mezővárosokat és a falvakat), és a rendi önkormányzat helyreállítását. Magyarországot saját törvényei szerint a nádor és a magyar tanács által kell kormányozni, a közhivatalokba csak magyarok nevezhetők ki. A király kötelezte magát, hogy a törökkel is békét köt (zsitvatoroki béke). Partiumon kívül Bocskai birtokaiként a fejedelemséghez csatolták Ugocsa, Bereg és Szatmár megyét, valamint Tokaj várát, a vele járó javadalmakkal együtt. Férfiági utódai is megkapják a birtokukat, de azok halála után az ország törvényes királyára szállnak a birtokok. Egyébként a kezén lévő egyéb területet Bocskai átadta a királynak. Ez a békekötés volt a XVII. századi függetlenségi harcok jogalapja.

2) 1624. május 8-án II. Ferdinánd király és Bethlen Gábor között kötött béke, amely megerősítette a nikolsburgi békét.

BÉG: a Török Birodalomban katonai vezető vagy főtisztviselő. A szandzsákok élén a szandzsákbégek álltak, a vilajetek élén a beglerbégek (pasa).

CSÁSZÁR MÍVE: a hódoltsági magyar parasztok közmunka robotja.

DEFTERDÁR: török adószedők megnevezése, akik felelősek voltak az adólajstromok (defterek) összeállításáért.

DERVIS: aszketikus életű, vándorló vagy rendházban élő iszlám vallású szerzetes. Nagy részük vándorolva koldult a birodalomban.

DIPLOMA LEOPOLDIUM: 1690-ben I. Lipót (1657-1705) által kiadott oklevél, mely Erdély jogállását szabályozta. Biztosította a rendi kiváltságokat, a bevett vallások szabad gyakorlását, de alárendelődött a bécsi udvarnak a gubernium (főkormányzóság) révén. A fizetendő adót békében 1 millió Ft-ban, háború idején 400 ezer Ft-ban határozta meg.

DÍVÁN: a nagyvezír elnöklete alatt működő államtanács a Török Birodalomban. A vilajetekben is működött a katonai parancsnokokból, kádiból, muftiból, defterdárból és a helyi-nyelvi ismeretekkel rendelkező írástudókból álló tanácsadó testület. A díván tagjai párnákon, karfa nélküli ülőalkalmatosságon helyezkedtek el. Innen származik a bútordarab neve.

DRINÁPOLYI BÉKE: 1568-ban I. Miksa császár és II. Szelim török szultán között létrejött egyezmény. I. Miksa tudomásul vette az 1552-1566 közötti török hódításokat. Mindkét félnek megtiltotta a további területszerző hadjáratokat, ezzel kölcsönösen garantálták a kialakult határok fentartását. A császár évi 30 ezer magyar arany adót fizetett a szultánnak.

DZSIZJE, HARADZS: a Török Birodalomban elterjedt állami adó. Magyarországon a legfontosabb állami adó volt, értéke 50 török akce (= 1 magyar forint), és a "császár adójának" nevezték. A nem iszlám hitűekre, a rájukra vetették ki 1578-tól, és mindenki vagyoni helyzetétől függetlenül köteles volt fizetni. A törökök az adókat illetően is alkalmazkodtak a helyi szokásokhoz, mert az állami adó összege megegyezett a korábbi állami adó összegével. A harádzs szóból ered a harácsol szó is.

ELLENREFORMÁCIÓ: a római katolikus egyház által a reformáció visszaszorítására megindított mozgalom. Magyarországon vezéralakja Pázmány Péter volt, aki protestáns főúri családok tucatjait térítette vissza a katolikus vallásra.

FEGYVERVÁLTSÁG: a magyar nemesség a töröktől felszabadított birtokaikat csak akkor kaphatták vissza, ha birtoklevéllel igazolták a tulajdont, s a birtok értékének 10%-át a felszabadítás terheként kifizették. 1688-tól ezt a feladatot a Neoaquistica Commissio (Újszerzeményi Bizottság) látta el.

FELSÉGÁRULÁSI, HÛTLENSÉGI PEREK: a tizenöt éves háború második felétől induló koncepciós perekkel akarták fizettetni az idegen és magyar zsoldosok bérét. Ezért indítottak pereket a magyar főurak ellen, általában koholt vádak alapján. Ezek a perek többnyire jószágvesztéssel végződtek. A cél a pénzszerzés volt, ezért elsősorban a nagyobb protestáns birtokosokat igyekeztek ilyen perbe fogni. A felségárulási perek is hozzájárultak a Bocskai István által vezetett fegyveres ellenállás kibontakozásához.

GUBERNIUM: kormányzóság, a Habsburg uralom alatt álló Erdélyi Fejedelemség legfőbb kormányhatósága 1691-1867 között. Élén gubernátorként rendszerint magyar származású főurak álltak.

GYALUI EGYEZMÉNY: Fráter György Buda elfoglalása után, 1541. dec. 29-én egyezséget kötött Ferdinánddal, hogy ha visszafoglalja Budát, átadja neki János Zsigmond országrészét, s ezzel Magyarország nagy része egy király uralma alá kerül. Megegyeztek abban is, hogy Izabella átadja fia országrészével együtt a Szent Koronát is. Cserébe visszakapja a szepesi Szapolyai birtokokat. 1542-ben Ferdinánd el is indult Buda visszafoglalására, de egyetlen komoly rohamra sem telt az erejéből. A gyalui egyezmény kudarca után Fráter György megkezdte a hatalom kiépítését Erdélyben. Az Erdélyi Fejedelemséget és a Királyi Magyarországot 1551-ben ismét Habsburg főség alatt igyekeztek egyesíteni, de sikertelenül.

HABSBURG-JAGELLÓ HÁZASSÁGI SZERZŐDÉS: 1506-ban Ulászló és Miksa kettős örökösödési szerződést kötött. Miksa unokája, Ferdinánd feleségül veszi Jagelló Annát, Ulászló esetlegesen születő fia Ferdinánd húgát, Máriát. A Habsburgok végül is ezzel a házassági szerződéssel biztosították maguknak az esetleg fiúutód nélkül kihalt Jagelló-család után Magyarország trónját.

HAJDÚK: szabad, fegyveres állathajtó réteg. A török háborúk katonai igényét kihasználva fegyverforgató csoporttá alakultak át. A legkülönbözőbb társadalmi rétegekből alakult ki (szökött jobbágyok, kispapok, mezővárosi polgárok, végvári vitézek). A 16.sz.-tól terjed el körükben a lovas hadakozás. A 15 éves háború alatt jelentősen megnőtt létszámuk (25-30 ezer fő). A Bocskai-szabadságharc idején, és azt követően az Erdélyi fejedelemség életében meghatározó szerepet tudtak betölteni. A 17-19.sz.-ban már nem katonai, hanem uradalmi rendfenntartó alkalmazottak.

HÁRMASKÖNYV: Werbőczy István országbírói ítélőmester által 1514-ben összeállított, három részből álló jogkönyv. A mű a nemesi szokásjogot foglalja össze, de sohasem vált törvénnyé, mert a király nem szentesítette, és nem hirdették ki a megyékben. A nemesség sarkalatos jogain kívül kimondja a jobbágyok költözési tilalmát, kirekesztésüket a nemzet fogalmából, a szentkoronátant.

HÓDOLTSÁGI BÍRTOKRENDSZER: A török birtokrendszer lényege, hogy a meghódított föld - a rajta élőkkel a (rájákkal) együtt- a szultáné. Ebből a földterületből kaptak birtokot a tisztviselők és a hűbéres lovas katonák, a szpáhik (szpáhi-birtok). A kapott birtok azonban nem volt örökölhető, a földet a szultán bármikor visszavehette. Ez a módszer rablógazdálkodáshoz vezetett. A török földesurak ugyanis gyakran cserélődtek, ezért mindegyikük igyekezett minél többet kisajtolni az adózó népből. Kedvezőbb helyzetben csak az állandó kincstári (szultáni) kezelésben maradt, khászibirtokon élők voltak. Az itt élők szabott összeggel adóztak, és egyéb tekintetben is védettebb helyzetben voltak. A meghódított föld 4/5-e volt szpáhi- birtok, az 1/5-e volt khászibirtokok.

ERDÉLY ARANYKORA: Bethlen Gábor uralkodását (1613-1629) nevezzük így. Bethlennek sikerült hatékony központi kormányzatot kiépítenie Erdélyben. Sikerült Erdélyt bekapcsolni az európai államok rendszerébe, gazdaságilag és kulturálisan felfejleszteni. Erdély aranykorát dolgozta fel Móríc Zsigmond az Erdély-trilógiában.

ERDÉLYI FEJEDelemség: A török által megszállt országrész és a királyi Magyarország mellett a 16. sz. második felében alakult ki az Erdélyi Fejedelemség. Megszervezése Fráter György nevéhez fűződik. Erdély 1541 előtt sohasem volt önálló ország. Létrejöttét a történelmi körülmények tették lehetővé. Területéhez a török által leválasztott részek (Partium) tartozott. Kraszna, Közép-Szolnok, Bihar, Zaránd, Máramaros és Kövár vidéke, a lugosi és karánsebesi területek alkották a Partium törzsterületét. A magyar, székely, német, román lakosság vallás terén is erősen megosztott volt (katolikus, evangélikus, református, unitárius, görögkeleti). A magyar vármegyék, a székely és a szász székek alkották politikailag a "három nemzet"-et. Rendi szervezetük élesen elütött egymástól. Az 1437-ben kötött kápolnai unió jelentett csak közöttük laza kapcsolatot. A születőben levő új állam vezetője névlegesen a gyermek János Zsigmond volt. A legfontosabb döntéseket gyámja, Martinuzzi Fráter György hozta. Külpolitikailag Erdély nem volt független. Hűbérura a szultán, akinek adót fizetett. Díszes oklevelével (athname), s zászlóval, szerszamos lóval, karddal, tollas süveg átadásával a szultán erősítette meg a választott fejedelmet. A belpolitikába azonban a Porta nem szólt bele.

IMÁM: a török mecsetekben imaszolgálatot vezető iszlám pap.

JANICSÁR: (török "jeni cseri" új sereg) gyalogos zsoldoskatoná a törököknél. Utánpótlásukra a keresztény országokban időközönként összegyűjtötték a rátermett fiúgyermeket.

JOGELJÁTSZÁSI ELMÉLET: I. Lipót (1657- 1705) kimondta, hogy a magyarok a rendi ellenállással eljátszották a jogaikat. Tízszeresére emelte az adókat, s ezt a magyar parasztságra hárította. Elbocsátotta a végvári vitézek 2/3-adát, helyükre külföldi zsoldosokat hívott, akiket nem akadályozott meg a fosztogatásban. Megszüntette a rendi intézményeket. Perbe fogta a protestánsokat. Gályarabságba küldte azokat, akik a börtönben nem tértek át, vagy nem mentek önkéntes száműzetésbe. Külföldi felháborodás hatására I. Lipót kénytelen volt visszavonni e rendelkezést. Jogtalanságának elismerése súlyos tekintélyvesztést jelentett.

KÁDI: az iszlám jog szerint ítélező bíró, aki független volt a helyi közigazgatástól. Különösen nehéz ügyekben segítséget kért a muftitól. A beglerbég (pasa) mellett a vilajetek második vezető tisztviselője. Jogköre kiterjedt a különféle szerződések kötésére, hagyatéki, örökösödési ügyekre. Ellenőrizte az összeírásokat, felügyelte a városi közügyeket,

építkezéseket, a piaci árakat is, sőt a pasát is. A polgári jogrendszernek az életbelépése (1920-es évek) után a kádik hatásköre az örökösödési jog területére szűkült le.

KÁLVINISTA RÓMA: A reformáció Magyarországon is hamar elterjedt a tanok bázisai a mezővárosok és a végvárok voltak. Debrecen mezővárosában Mélius Juhász Péter, az első debreceni református püspök, a debreceni hitvallás alapján megszervezte a református egyházat, melynek központja Debrecenben volt.

KARLÓCAI BÉKE: 1699-ben kötött béke a törökök és a Szent Ligába tömörült hatalmak (Ausztria, Velence, Oroszország, Lengyelország) között. A törökök kénytelenek voltak lemondani a Temesköz kivételével minden magyar hódoltsági területéről. A szultán ígéretet tett, hogy a jövőben nem támogatja a magyar Habsburg-ellenes erőket. Thököly Imrét és bujdosó társait a magyar határtól messze, a Török Birodalom belsejében telepítik le. A Porta elismerte Erdély Habsburg-fennhatóságát. Ezzel lényegében megszűnt a török hódoltság. Így elhárult az akadály az ország területi, politikai és közigazgatási egyesítése elől.

KETTŐS ADÓZÁS: a török hódoltság sajátos adózása, mely abból adódott, hogy a törökök az elfoglalt országrészen belül is osztozkodni kényszerültek a közigazgatási, bíraskodási, adózási téren egyaránt, a magyar állammal, a nemesi vármegyékkel, a földesurakkal.

KETTŐS KIRÁLYVÁLASZTÁS: A mohácsi csatában II. Lajos életét vesztette. Amikor az országot végigdúló törökök kivonultak Magyarországról, a székesfehérvári országgyűlés az 1505-ös rákosi végzésre hivatkozva a leggazdagabb főnemest, Szapolyai Jánost (1526. nov. 10-én) választotta királlyá. A csata után életben maradt bárók (dec. 17-én) Pozsonyban I. Habsburg Ferdinándot emelték trónra a 1515-ös Habsburg- Jagelló családi szerződés alapján. Megválasztásakor a magyar rendek abban bíztak, hogy I. Ferdinánd bátyja, V. Károly német-római császár támogatásával rövid időn belül sikerül kiűzni a törököket az országból. Szapolyai többször próbált egyezkedni Ferdinánddal.

KORMÁNYSZÉKEK (DIKASZTÉRIUMOK): Az uralkodónak alárendelt, nem rendi jellegű központi kormányszerv a XVI-XIX. századi Magyarországon. A Habsburg uralom alá került Magyarországon is szerveztek kormányzóságokat egyes hivatalok, a legfontosabb a Bécsben működő Magyar Kancellária, a Pozsonyban működő Magyar Kamara és Helytartótanács. 1867-ben valamennyi kormányzóság megszűnt.

KURUCOK: a Habsburgok ellen harcoló magyarországi felkelők elnevezése, mely a XVII. századtól jelenik meg. Többségük elbocsátott végvári katona, birtokát veszített nemes, szökött jobbágy volt.

LABANCOK: Császárhû magyar nemesek gúnyneve a "loboncos" parókájuk miatt.

LIBERTAS: II. Rákóczi Ferenc által veretett rézpénz neve.

LINZI BÉKE: az 1644-45-i hadjáratot befejező béke III. Ferdinánd (1617-37) és I. Rákóczi György, erdélyi fejedelem között. A harmincéves háború idején indított hadjárat eredményeként felújította az első (1606) és második (1624) bécsi békében foglalt, és az 1608-as pozsonyi országgyűlésen hozott törvényben megerősített jogokat, kiterjesztette a protestáns vallásszabadságot a mezővárosok és falvak lakosságára is. A fejedelem megkapta Tokaj környékét, és életében birtokolhatta az 1621-es nikolsburgi békében megjelölt 7 felső-magyarországi vármegyét. Szabolcs és Szatmár megyét Rákóczi fiai is örökölhették. Cserébe

az elfoglalt területeket visszaadta, és kötelezte magát, hogy nem avatkozik többé a királyság ügyeibe. A fejedelem megfogadta azt is, hogy felbontja a franciákkal és svédekkel kötött szövetséget.

MAGYAR KAMARA: A magyar pénzügyekért felelős kormányzék, amely Bécsnek volt alárendelve.

MUFTI: iszlám jogtudós, aki a Korán alapján jogi kérdésekben véleményt nyilvánított. A bíró (kádi) rendszerint ennek alapján mondott ítéletet. Magyarországon az 1520-as évektől jelennek meg. Valamennyien megvesztegethetőek voltak, s ajándékokat vártak el.

NAGYVEZÍR: A szultán által a török hadsereg élére kinevezett fővezér.

NÉGY BEVETT VALLÁS: az Erdélyben hivatalosan elismert vallások: katolikus, evangélikus, református, unitárius.

NIKOLSBURGI BÉKE: 1621-ben kötötte Bethlen Gábor és II. Ferdinánd Csehországban. Bethlen Gábor visszaadta magyarországi foglalásai jelentős részét és a királyi címet (a Szent Koronát is visszaszolgáltatta). Cserében élete végéig megkapott 7 vármegyét (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj) és a birodalmi hercegi címet. Személyes kielégítésképpen a sziléziai Opelnt és Ratibort kapta meg, melyet unokaöccse örökölhetett. II. Ferdinánd viszont kötelezte magát az 1606-os bécsi béke és az 1608-as törvények betartására. II. Ferdinánd a béke értelmében a végvárak fenntartására a birodalmi segélyből 50 ezer forintot ad Bethlennek.

OLASZBÁSTYA: A végvárokon alkalmazott védmű, amely a szomszédos bástya védelmére hatékony oldaltűzet tarthatott, ezzel megakadályozva az ellenség falakon történő felmászását.

PARASZTVÁRMEGYE: A XVI.-XVII. századi parasztság közigazgatási és önvédelmi szerve. Létrejöttét a török hódítás miatt kialakult létbizonytalanság és a nemesi vármegye gyengesége tette szükségessé. Török területen rejtve, a királyi Magyarországon a hagyományos vármegye párhuzamos szerveként működött. A királyi országrész minden megyéjében volt ilyen, a hódoltságban a Dunához közeli részeken. Csak az Erdélyi Fejedelemségben és az ország délszlávok által lakott területeken nem alakult ki. A parasztvármegyék a törökök kiűzéséig ellátták feladataikat.

PARTIUM, RÉSZEK: a XVI. században fokozatosan Erdélyhez csatolt, de jogilag hozzá nem tartozó kelet-magyarországi területek. A speyeri szerződés értelmében Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros, Zaránd vármegyék, Kővár vidéke, valamint karánsebesi és lugosi kerületek kerültek Erdélyhez.

PASA: a törökök a meghódított területeket katonai és közigazgatási egységekre (vilajetekre) osztotta. Elsőnek a budai vilajetet szervezték meg 1541 után. A vilajet élén a pasa állt (nevezik még beglerbégnek is). A budai pasa a szultán magyarországi helytartója is volt.

RÁCOK: A szerb bosnyák népesség korabeli magyar elnevezése.

RÁJA: (arab "nyáj") A Török Birodalom adófizető rétegének megnevezése.

REFORMÁCIÓ: a XVI. században keletkezett vallási megújulás, amely a római katolikus egyháztól elszakadt protestáns egyházak létrejöttéhez vezetett. Legfontosabb tanításai, hogy a hit forrása a Biblia, a hit általi üdvözülés. Elvetették a bűntöt, a misét, a fülbegyónást, a szenteket, a szerzetességet és a cölibátust. Magyarországon a német polgárok között terjedt el először. 1526 után az egyház meggyengülése, a zavaros politikai viszonyok és a törökök közömbössége kedvezett az új hitnek. Erdélyben, a Tiszántúlon főleg a kálvinizmus terjedt el. A XVII-XVIII. századtól kezdve visszaszorult az ellenreformáció hatására.

SPEYERI EGYZEMÉNY: János Zsigmond és Miksa megállapodása 1570-ben. János Zsigmond lemondott a királyi címről, ezért megkapta Erdély fejedelmi címét. János Zsigmond utódai önálló fejedelemségek uralkodtak Erdély és a hozzácsatolt Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok vármegyék területe felett, a Szapolyi család kihalása után azonban Erdély is a Habsburgokra szállt. János Zsigmond kevéssel ezután bekövetkezett halála aktuálissá tette a trónutódlás kérdését, de a Habsburgok nem voltak elég erősek ahhoz, hogy szerződésben rögzített jogaiknak a török ellenében érvényt szerezzenek. Az erdélyi rendek, török támogatással, Báthory Istvánt, Kelet-Magyarország legnagyobb földbirtokosát választották meg fejedelmükké 1571-ben. Ez a drinápolyi békével együtt rögzítette az ország három részre szakadását.

SZANDZSÁK: A vilajeteket alkotó kisebb katonai- és közigazgatási egységek. A szandzsák élén a bég állt. A bégek katonai és polgári feladatokat egyaránt elláttak.

SZENT LIGA: 1684-ben jött létre XI. Ince pápa kezdeményezésére. Ebbe a törökellenes szövetségbe tartozott a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Velence és a pápa. 1686-ban csatlakozott hozzá Oroszország, Bajorország, a Szász- és a Brandenburgi választófejedelemség. A pápa elérte, hogy XIV. Lajos ne támadja meg a Habsburgokat a törökellenes harcok idején.

SZPÁHI: (perzsa "lovás") javadalmazott lovas katona a törököknél. Fegyverzetük: sisak, vékony páncéling, handzsár, rövid kard, dobótör, íj, lándzsa, kerek fapajzs.

TÉLI HADJÁRAT: Zrínyi Miklós hadjárata 1664 telén, mely során 240 km-t hatolt be seregével török területre. A hadjárat előzménye, hogy 1663-ban a törökök 120 ezer fős sereggel támadta meg Magyarországot. A király a magyar csapatok főparancsnokának nevezte ki Zrínyit. Felgyújtotta a dunántúli török helyőrségeknek utánpótlást biztosító észéki hidat, de az udvar késlekedése miatt nem tudta kamatoztatni. A tollal és karddal küzdő Zrínyi Miklósban Bécs politikai ellenfelet látott. Fővezéri kinevezését Lipót még 1664 januárjában visszavonta.

TIZENÖTÉVES HÁBORÚ: I. Rudolf (Miksa utódja) 1576-1608 hithű katolikusnak tartotta magát, így első számú feladata a pogány törökök hatalmának megtörése volt. Megindította a tizenötéves háborút a török ellen, ami 1591-1606-ig tartott (a szultán Szigismund elleni 3 sikertelen ostrom után 1593-ban hadüzenetet küldött a császárnak. Hivatalosan innen számítják a háború kezdetét), de 1593-ig még hadüzenet nélkül folytak a harcok. 1595 tavaszán bekapcsolódott a harcokba Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem is. A császáriak elfoglalták, Esztergomot, Visegrádot, Vácot. Erdély bekapcsolódása után Báthory Zsigmond serege nagy győzelmet aratott a visszavonuló török sereg egy része felett Gyurgyevónál. Később azonban török győzelmek születtek: Eger (1596) veszett el, majd Mezőkeresztesnél is csúfos vereséget szenvedtek a Habsburgok 1596-ban. Ezután a harcok elhúzódtak, a zsoldosok garázdálkodtak, hűtlenségi perek, ellenreformáció folyt. Ez váltotta ki Bocskai

István fegyveres ellenállását, melynek eredményeképp elérte, hogy 1605-ben megválasszák Mo. fejedelmévé a szerencsi országgyűlésen. 1606. júniusában aztán létrejött a felkelést lezáró bécsi béke, majd még ugyanebben az évben a 15 éves háborúnak véget vető zsitvatoroki béke (nov. 11.) is, amit Bocskai István közvetítésével sikerült megkötni a bécsi udvar és a török Porta között.

TORDAI ORSZÁGGYŰLÉS: A katolikus, a lutheránus, a kálvinista és az unitáriusok vallásszabadságát biztosító országgyűlés Erdélyben. A Tordán tartott 1568. évi országgyűlés Európában először hozott olyan határozatot, amely a vallásszabadság elemeit magába foglalta, eszerint a prédikátorok szabadon terjesztik nézeteiket, a község olyan prédikátort tarthatott, amely megfelelt neki, senki sem bántotta a prédikátorokat, vallásáért senkit sem érhet hátrányos megkülönböztetés, nem lehet senkit hitbéli tanításért fogságba vetni vagy elhurcolni.

TÖRÖK HÓDOLTSÁG: A törökök által megszállt Magyarországi terület a XVI-XVII. században. Ide tartozott a Nagyalföld, a Dunántúl nagy része, a Duna-Tisza-köze. 1541-ben a törökök kardcsapás nélkül elfoglalták Budát. A hódoltság az ország pusztulását okozta, mert a törökök hazánkat csak Bécshez vezető felvonulási útvonalnak tekintették. Ahhoz, hogy stabilizálják Mo-on hatalmukat: átszervezték a közigazgatást (lásd. vilajetek, szandzsákok), a birtokrendszert és az adóztatást. A szpáhi-birtokokon folyó rablógazdálkodás, a rendkívüli állami adók hatására falvak százai néptelenedtek el. Ekkor szerbek, bosnyákok, horvátok, szlavónok, szlovákok, rutének és románok is kezdtek beszivárogni, az országba ezzel soknemzetiségűvé vált az ország.

TŐZSÉR: az árutermelés fejlődésével fellendült a marhakereskedés is. A tőzsérek az alföldi mezővárosokban felvásárolták a nyugati piacon keresett magyar szarvasmarhát, majd nagy haszonnal eladták. Nagyrészt paraszti, szabad királyi városok, khász-birtokok polgárai, és kismemesi származásúak voltak. A XVII. századtól azonban a Habsburgok monopolizálták a marhakereskedelmet. Idegen kezekbe adták azt, s ez a magyar tőzséreket tönkretette. Ilyen család volt a Thököly család is.

TÜRBE: iszlám sírkápolna. A szultán, vagy más magasrangú vezetők sírja fölé emelték. Általában nyolcszögletű kupolával fedett építmény volt. (pl. Pécsett Idrisz baba, Budapesten Gül baba türbéje.)

UDVARI TANÁCS: A Habsburg Birodalom közigazgatási, igazságszolgáltatási feladatokat ellátó központi kormány szerve. Nem sikerült a birodalmat egységesen irányító kormányzattá tenni, s így a legszükségesebb feladatokat a Titkos Tanács vette át.

UDVARI HADITANÁCS: 1556-ban alakult a katonai-védelmi feladatok birodalmi szintű irányítására. Tagjai tapasztalt császári tábornokok voltak. Feladatai közé tartozott a magyar végvárrendszer felügyelete is.

UNITÁRIUS VALLÁS: A XVI. században önállósult protestáns egyház, amelyet Erdélyben Dávid Ferenc alapított. Hittételei az antitrinitárius (szentháromság tagadó) nézetekből alakult ki. Az Európa szerte üldözött irányzat János Zsigmond idején, 1568-tól az erdélyi négy bevett vallásfelekezet közé került.

ÚJSZERZEMÉNYI BIZOTTSÁG: A törököktől visszafoglalt területeket visszaszolgáltatta korábbi tulajdonosainak, ha a birtok tulajdonjogát igazoló oklevéllel rendelkezett, és a birtok

értékének 10%-át befizette a kincstárnak. Ezt a 10%-ot fegyverváltságnak nevezzük. Emellett feltétlen Habsburg-hűséget követeltek meg. A bizottság feladata az volt, hogy elérje, hogy minél kevesebb birtok kerüljön vissza a köznemesség kezébe. Ugyanakkor az idegen tábornokoknak, hadiszállítóknak, tisztviselőknek egész megyéket adományoztak.

VASVÁRI BÉKE: a téli hadjáratot követően a török újra támadott, de Montecuccoli vezetésével váratlan győzelmet arattak felettük. Az ezután kötött szégyenteljes békekötés a vasvári béke 1664-ben, amely a császáriak győzelmére a törökök kezén hagyta minden hódítását. A török kezén maradt Várad, Érsekújvár és 4 felső-magyarországi vármegye. Erdélyből a török és a császári katonaság is elvonult. A szerződő kötelezték magukat arra, hogy tájékoztatják egymást a magyarok ellenséges terveiről. Mivel a szentgotthárdi győzelem után a magyar közvélemény előnyös békére számított, a béke felháborodást keltett, ami a Wesselényi-összeesküvésbe torkollott.

VÁRADI BÉKE: A kettős királyválasztás (1526) utáni harcok megszüntetése érdekében Szapolyai János és I. Ferdinánd között Váradon létrejött szerződés. Mindkét fél megtarthatta a királyi címet és országának azt a részét, amelyet birtokolt, azzal a feltétellel, hogy Szapolyai halála után a magyar királyság teljes egészében (Erdéllyel együtt) a Habsburgok fősége alá kerül, még akkor is, ha közben Szapolyainak örököse születne. V. Károly segítségével tették függővé a váradi béke nyilvánosságra hozatalát. Szapolyai 1540-ben fiát, János Zsigmondot tette meg örökösének, ezzel érvénytelenítette a megállapodásokat. Ferdinánd, ismertette a szultánnal a béke tartalmát, s 1541-ben kísérletet tett az ország elfoglalására. Mindez az ország 3 részre szakadását eredményezte (1541. augusztus 29-én).

VÉGVÁRAK: a török veszély elhárítására épült várak Magyarországon. A török berendezkedés után szükségessé vált az országon belüli új védelmi vonal kiépítése. Az 1550-es évek közepétől a bécsi Haditanács olasz hadmérnököket küldött, akik a korszak haditechnikai követelményeinek megfelelően átépítették a legfontosabb végvárakat (pl. Győr, Szigetvár, Eger). Legfőbb feladatuk a határok, az utak és vízi átkelőhelyek védelme, az ellenség utánpótlásának megakadályozása, a lakosság és értékeinek megóvása volt. A végvárrendszer az Adriai-tengertől Horvátországon és Szlavónián át, a Dunántúlon keresztül egészen Erdélyig húzódott. A falsíkból kiugró bástyákat olasz- vagy fülesbástyát építettek rájuk. Ezekből tűz alá vehették a falakat megmászni igyekezőket, míg maguk védve voltak a belővések ellen. A drága kővárak mellett építettek "magyar módra" palánkvárakat is. Tölgyfagerendákat vesszőfonással kötötték egybe, közé földet döngöltek, majd - a tűz elleni védekezésül - kívülről sárral betapasztották.

VÉGVÁRI VITÉZEK: A végvári katonaság önálló társadalmi rétege (vitézlő rend), amely a nemesség és a parasztság között helyezkedett el. Kivételt nyújtó privilégiumokra törekedett, s jobbára a nemességgel tartott. Tagjai között képviseltette minden társadalmi réteg. A főuraktól kezdve, a kispapokig, a kisnemeseken át a jobbágyokig. Sokszor zsoldtalansággal küszködtek. Innen származik a mondás: "Se pénz, se posztó". A végvári vitézek ezért úgy igyekeztek segíteni magukon, hogy elvették a parasztoktól azt, amire szükségük volt. Részt vettek a marhakereskedésben, a végvárak mellett földet, szőlőt hasítottak ki, s azt művelték. Gyakran megszerezték a kocsmáltatás jogát is. A bécsi udvar többször meg akarta szüntetni ezt a réteget, de ezek a próbálkozások fegyveres ellenállással jártak (ld. Thököly-felkelés).

VILAJET: legnagyobb területi-közigazgatási egység a Török Birodalomban. Több szandzsák alkotott egy vilajetet.

VITÉZLŐ REND: lásd.végyári vitézek

WESSELÉNYI-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS: A vasvári béke hatására 1665-1671 között kibontakozó Habsburg-ellenes mozgalom. A résztvevők a császár elfogását tervezték, de csak a Felvidéken került sor fegyveres harcokra. Az összeesküvők önmagukat adták fel Bécsben.

ZSITVATOROKI BÉKE: 1606 novemberében, Bocskai közvetítésével, I. Rudolf magyar király és a szultán között létrejött béke, amely a tizenötéves háborút zárta le. A két fél az elfoglalt területeit megtarthatta, de a Habsburgok nem fizettek többet adót. Egyszeri ajándékként azonban a császár 200 ezer forintot küldött a Portának. A békében megállapodtak arról is, hogy várakat vívni, rabokat ejteni tilos, a jelenlegi rabokat kölcsönösen kiadják, a török adót a hódoltsági falvak bírái szedjék össze, ne a török katonák. Azon nemesek, akik a királynak nem adóznak, azok a töröknek se fizessenek adót, és vagyonukban és személyükben szabadok legyenek. A zsitvatoroki béke megkötéséhez a törökök gyengülése is hozzájárult. A törökök katonai erejét 1603-tól a perzsák támadásai, és a kisázsiai felkelések kötötték le.

pasa(basa)([tör.]bas)/ vilajet:

A török a 16-17. században meghódított területeket katonai célú közigazgatási egységekre (vilajetekre) osztotta. (Elsőnek a budai vilajetet szervezték meg 1541 után.) A vilajet élén a pasa állt (nevezik még beglerbégnek is). A budai pasa a szultán mo-i helytartója is volt. A pasa az oszmán birodalomban régebben egyes tartományok (vilajet, pasli) kormányzójának, közigazgatási és hadi vezetőjének címe, később (1934 - ig) tábornoknak megfelelő katonai rang Törökországban. Az utóbbi értelemben néhány arab országban még ma is használják.

szandzsák/bég:

A bég az ótörökben török főnemest és fejedelmet jelentett. Jelentése főhivatalnok, főtiszt, békebíró, a modern törökben egyszerűen úr. A 16-17.sz.-ban a törökök által meghódított mo-i területeket katonai célú közigazgatási egységekre (vilajetekre). azokat pedig szandzsákokra osztották, melynek élén a bég állt. A bégek katonai és polgári feladatokat egyaránt elláttak.

defterdár:

A Török Birodalom központi pénzügyigazgatásának vezetője, s rajta kívül az egyes tartományok (vilajetek) pénzügyei legfőbb intézőjének neve. A 15. sz. végétől a birodalom készpénzbevételeit és -kiadásait a "mál defterdári", külön a szolgálati birtokok nyilvántartását a "tímár defterdári" vezette. A tényleges közvetlen adószedők az eminek voltak. Az eminek (adószedők, adóbérlők) maguk ajánlották meg, hogy az egyes településektől mennyi adót szednek be. Mivel a legtöbbet ígérők kapták a 3 évre szóló (de kedvezőbb ajánlat esetén visszavonható) megbízást, ezért ez a versengés hozzájárul az állami adók folyamatos emeléséhez. A defterdárokat és a többi fő közigazgatási személyt a szultán nevezte ki, és váltotta le. Tisztségüket a gyors meggazdagodás, ajándékozás reményében vállalták

mufti [arab]

muzulmán jogtudós, aki (többnyire a Korán alapján) jogi kérdésekben véleményt (ún. fetva) nyilvánít. A bíró (kádi) rendszerint ennek alapján mond ítéletet. A ~ rangban a kádi alatt állt. A nagyobb városokban külön ~ tevékenykedett, míg a kisebb helységekben a kádi és a ~ ugyanaz a személy volt. A főbb rangúakat főmuftinak nevezték. A török közigazgatási egységek, a vilajetek ill. a szandzsákok fontos hivatalnokai (egyházjogász). Mo.-n 1520-as évektől jelennek meg. Valamennyi megvesztegethető, ajándékot vár.

kádi [arab], házi [török], gázi [perzsa]:

mohamedán bíró, aki a vallási és feudális jogi törvények és a szokásjog alapján ítélkezik. A beglerbég (pasa) mellett a vilajet 2. vezető tisztviselője. Jogköre kiterjedt a különféle szerződések kötésére, hagyatéki, örökösödési ügyekre. De ellenőrizte az összeírásokat, felügyelte a városi közügyeket, építkezéseket, piaci árakat is, sőt a pasát is. A polgári jogrendszernek a muzulmán országok többségében való kodifikálása (1920-es évek) után a kádik hatásköre az örökösödési jog területére szűkült le.

díván [perzsa]:

1) A kalifák államháztartásának számadáskönyvei, majd a legfelső pénzügyigazgatás irodája.

2) A török szultán alatt az államtanács neve. A feudális szultánság megdöntésével a ~, mint államtanács megszűnt, azóta a török legfelsőbb bíróság neve. A vilajetekben is működött a katonai parancsnokokból, kádiból, muftiból, defterdárból és a helyi-nyelvi ismeretekkel rendelkező írástudókból álló tanácsadó testület. A ~ tagjai párnákon, ill. karfa nélküli ülőalkalmatosságon helyezkedtek el. Innen származik a ~ mint bútordarab neve.

hódoltsági birtokrendszer:

A török birtokrendszer lényege szerint a meghódított föld - a rajta élőkkel a (rájakkal) együtt a szultáné. Ebből a földterületből kaptak birtokot a tisztviselők és a hűbéres lovas katonák, a szpáhik (-->szpáhi-birtok). A kapott birtok azonban nem volt örökölhető, a földet a szultán bármikor visszavehette. Ez a módszer rablógazdálkodáshoz vezetett. A török földesurak ugyanis gyakran cserélődtek, ezért mindegyikük igyekezett minél többet kisajtolni az adózó népből. Kedvezőbb helyzetben csak az állandó kincstári (szultáni) kezelésben maradt, ún. khászbirtokon élők voltak. Az itt élők szabott összeggel adóztak, és egyéb tekintetben is védettebb helyzetben voltak. A meghódított föld 4/5-e volt szpáhi- birtok, az 1/5-e volt khászbirtokok.

harádzs /harács /dzsizje, császár adója:

Az oszmán-török birodalomban és a török hűbéres tartományokban (pl. Havasalföld) elterjedt az állami adó. Mo-on a legfontosabb állami adó volt, értéke 50 török akcse (= 1 magyar forint), és a "császár adójának" nevezték. Kezdetben csak azok a ráják fizették, akik 300 akcse értékű ingósággal (állat, termény, berendezés) rendelkezett. 1578-tól a nem mohamedán hitű családfőkre, rájakra (fejadó) vetették ki. A törökök az adókat illetően is alkalmazkodtak a helyi szokásokhoz, az állandóan emelkedő összegű ~ kivetéséről és behajtásáról a defterdár gondoskodott. A harádzs szóból ered a harácsol szó is.

kettős adózás/hódoltsági adózás:

a mo-i török hódoltság sajátos viszonyait reprezentáló adózás, mely egyedülálló volt mind a Balkánhoz, mind az ázsiai török peremterületekhez képest. Az Oszmán Birodalomnak nálunk soha nem sikerült szert tenni abszolút hegemoniára, még az elfoglalt ország részen belül is osztozkodni kényszerült- közigazgatási, bíraskodási, adózási téren egyaránt - a magyar állammal, a nemesi vármegyékkel, a földesurakkal. A Királyi Mo. a hódolt terület lakosságát felmentette a kapu- ill. a hadiadó felének fizetése alól, de - s ez a lényeg - nem mondott le róla teljesen. Ezek beszedését a magyar földbirtokosok fegyveres adóbeszedőire bízta (a Szerémséget kivéve, ez ugyanis a természeti akadályok miatt szinte megközelíthetetlen volt). Ezzel egyidőben a települések adófizető lakosai pénzzel és terménnyel szolgáltak a földesuruknak, a kapuadót, évi 1 magyar forintot, ill. a harádzsot pénzben fizették. Jelentős teher volt az egész hódoltságra kiterjedő állami robot is, s a különböző csúszópénz. A kettős adóztatás kialakulásának legfőbb oka az volt, hogy a török nem tudta az egész Mo.-t elfoglalni.

török hódoltság:

A török hódítók által megszállt mo-i terület a 16-17. sz-ban (Nagyalföld, Dunántúl nagy része, Duna-Tisza-köze) 1541-ben a török kardcsapás nélkül elfoglalta Budát. A ~ az ország pusztulását okozta, mert a török hazánkat csak Bécshez vezető felvonulási útvonalnak

tekintette. A törökök, hogy stabilizálják Mo-on hatalmukat: átszervezték a közigazgatást (lásd. vilajetek, szandzsákok), a birtokrendszert és az adóztatást. A szpáhi-birtokokon folyó rablógazdálkodás, a rendkívüli állami adók hatására falvak százai néptelenedtek el. Ekkor más népek (szerbek, bosnyákok, horvátok, szlavónok, szlovákok, rutének és románok) is kezdenek beszivárogni, s Mo. soknemzetiségű ország lett.

végváarak:

Mo.-on a török veszély elhárítására épült várak. Miután a törökök berendezkedtek Mo.-on, szükségessé vált az országon belüli új védelmi vonal megteremtése. Az 1550-es évek közepétől a bécsi tanács Mo.-ra számos olasz hadmérnököt küldött, akik a korszak haditechnikai követelményeinek megfelelően átépítették a legfontosabb ~-at (pl.Győr, Szigetvár, Eger). A ~-k legfőbb feladatuk a határok megvédése, az utak és vízi átkelőhelyek biztosítása, az ellenség utánpótlásának megakadályozása, az adott körzet lakosainak és értékeinek megóvása. A végvárrendszer azAdriai-tengerparttól indult, s keresztülvágott Horvátországon és Szlavónián. A Dunántúlon Szigetvárra és a Dráva-menti várakra, később a Balaton mellékiekre támaszkodott. Legjelentősebb pontjai: Kanizsa, Győr, Komárom; északon: Érsekújvár, Kassa, Szatmár, kelet felől: Várad, Gyula, Lippa és Temesvár vigyázta a török mozdulatait. A falsíkból ékszerűen kiugró ötoldalú bástyákat (ún. olasz-/fülesbástya) építettek. Ezeknek a védői oldalt tűz alá vehették a falakat megmászni igyekezőket, míg maguk védve voltak a belövések ellen. A drága kővárak mellett építettek "magyar módra" palánkvárat is. Tölgyfagerendákat vesszőfonással kötötték egybe, közé földet döngöltek, majd - a tűz elleni védekezésül -kívülről sárral betapasztották. 1556-tól a ~-k a haditanács hatáskörébe kerültek, s így lehetőség nyílt a várrendszer egységes és szakszerű irányítására.

végvári vitézek:

A több tízezer fős végvári katonaság önálló társadalmi réteggé fejlődött, amely a nemesség és a parasztság között helyezkedett el. Maga is privilegizált (kivételt nyújtó) státuszra törekedett, s jobbra a nemességgel tartott. Tagjai között képviseltette minden társadalmi réteg. A főuraktól kezdve - akiből persze többnyire kapitányok, vagy főtisztek lettek - a kismemeseken át a jobbágyokig , ők így akartak kitörni a sanyarú sorsból. Sokszor zsoldtalansággal küszködtek (vö. "Se pénz, se posztó."),ezért úgy igyekeztek segíteni magukon, hogy elvették a parasztoktól azt, amire szükségük volt. Részt vettek a marhakereskedésben, a végvárak mellett földet, szőlőt hasítottak ki, s azt művelték. Gyakran megszerezték a kocsmáltatás jogát is. Az 1670-1680-as években többször megpróbálta az udvar a ~-ot megszüntetni, de ezek a próbálkozások politikai következményekkel jártak (ld. Thököly-felkelés).

vitézlő rend:

A 16. században a nemesség és a jobbágyság között elhelyezkedő új társadalmi réteg alakult ki: a vitézlő rend, mely a török elleni harcokra szerveződött hivatásos katonaréteg volt. Tagjai általában birtokukat vesztő nemesek, jobbágyok, végvári vitézek voltak. 1670- től, ill. a 18. sz. elején a Habsburgok a végvári vitézek nagy részét menesztették, s a jobbágyságba süllyesztették. Ennek zöme "gyermekségétől fogva a végvárakban karddal szolgált." A többi osztálytól és rétegtől való fokozatos elkülönülésükre a háborús viszonyok állandósulása, ill. Magyarország területi egységének széthullása ad magyarázatot. Viszonylag magas létszámuk okát megtalálhatjuk az 1547. évi törvényből: "Fölös számban van szolgálni kész ember, ki birtokiból kiűzetett. Ezek helyezettessenek a végvárakba." A vitézlő rend tagjai szabadabban éltek, azonban megélhetésük korlátolt volt. Az ugyanebben időben szintén újonnan kialakult hajdúk rétegéből előfordult, hogy beleolvadtak ebbe a rendbe.